

IŠORINĖ ATVIROJI SANDŪRA BENDRINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE (audicinis tyrinėjimas)

MARIJA STRIMAITIENĖ

Jau prieš keletą metų eksperimentiškai įrodyta, kad bendrinėje lietuvių kalboje, taip pat ir žemaičių tarmėje egzistuoja vidinė atviroji sandūra [Strimaitienė, Girdenis, 1978, p. 61–68; Girdenis, 1981, p. 26], daranti poveikį priebalsių junginių trukmei ir tam tikriems kitiems priebalsių bei gretimų balsių požymiams¹. Atvirosios sandūros įvedimas pasirodė tikslingas ir grynai teoriniu požiūriu: šis elementas, kaip žinome, dažnai leidžia suformuluoti griežtesnes junginių struktūros taisykles, – pavyzdžiui, išskiriant atskirą sandūrinių (darybos atžvilgiu sudurtinius ir priešdėlinius) žodžių klasę, pasižyminčią savitais fonotaktikos dėsningumais, nebūdingais nesandūriniais žodžiams. Be abejo, visiškai tas pats pasakytina ir apie išorinę (tarpžodinę) atvirąją sandūrą. Jos įvedimas būtų dar reikšmingesnis, nes kalbose, turinčiose sudėtingas implozines priebalsių grupes žodžio gale, galima susidurti su labai sudėtingomis fonemų sancaupomis, plg. tokį buitinės kalbos sakinį: *Apipuškšk striūkė tuð aerzoliù*, kuriame išryškintieji priebalsiai sudaro net septynianarį -RTSTSTR- tipo junginį. Neužmirština ir tai, kad, susiduriant žodžiams, labai dažnai gali susidaryti geminatos ir apskritai įvairūs junginiai, visai negalimi nesandūrinio žodžio viduje (ypač tada, kai kalbama aiškiuoju stiliumi). Visi šie dalykai turėtų labai sukomplikuoti fonotaktikos taisykles, jeigu būtų tyrinėjama ne tik atskiro žodžio, bet ir ištisų sakinių ar frazių fonotaktika. Tačiau daugelis fonologų (ypač Prahos būrelis ir tarybinės Maskvos ir Leningrado mokyklos) savo darbuose apsiriboja žodžiu, todėl jiems vidinių grupių klausimas praktiškai nėra neiškyla. Kiek teisinga tokia praktika, sunku pasakyti, bet, atrodo, kad, ir šiuo keliu einant, reikėtų bent išsiaiškinti fonetinius motyvus, leidžiančius remtis žodžiu kaip tikru savarankišku vienetu. Išorinė atviroji sandūra (net ir fakultatyvinė), realizuojama tam tikrais fonetiniais požymiais ir suvokiama informantų, būtų labai svarbus

¹ Iš kitų kalbų atvirosios sandūros tyrinėjimų minėtini: Bloch, 1941, p. 225; Bloch, Trager, 1942, p. 35; Harris, 1963, p. 79–89; Hockett, 1952, p. 22–53; Chomsky, Halle, 1968, p. 75, 86; Gårding, 1967; Gregersen, 1971, p. 66–72; Sharp, 1965, p. 521–523; Sigurd, 1965, p. 9, 168; Trager, Smith, 1951, p. 38. Čia primintina, kad šis fonologinis elementas pirmiausia atrastas anglų kalboje, nors iš esmės jam priskirtinus „ribų signalus“ Prahos būrelio fonologai buvo pastebėję ir kitose kalbose [žr. Трубецкой, 1960, с. 229 и сл.].

šios rūšies motyvas², net jeigu nekalbėsime apie tai, kad tik ji leistų objektyviai suskaidyti tarpžodines fonemų sandaupas.

Visa tai rodo, kad išorinės atvirosios sandūros klausimas yra labai aktualus; vienoks ar kitoks jo išsprendimas gali būti svarbus ne tik pačiai fonologijai, bet ir morfologijai, sintaksei, net teksto lingvistikai. Jis turėtų reikšmės net vienokiai ar kitokiai žodžio sąvokos sampratai. Jeigu pasirodytų, kad išorinė sandūra yra realus reiškinys, žodį galėtume laikyti fonetiškai ir fonologiškai savarankišku vienetu – priešingu atveju jis būtų tik tam tikras konstruktas, apibrėžiamas vien gramatiniais ir semantiniais kriterijais.

Prieš pradėdant spręsti šią problemą iš esmės, pirmiausia reikia identifikuoti patį reiškinį, t. y. išsiaiškinti, ar jį suvokia informantai, nes tik tie reiškiniai, kuriuos suvokia ir girdi tam tikros kalbinės bendruomenės nariai, gali būti tos kalbos fonologiniai elementai [Kosienė, Girdenis, 1979, p. 49]. Šis straipsnis kaip tik ir skiriamas šiam dalykui.

Savistaba rodo, kad galima gana drąsiai formuluoti darbo hipotezę, tvirtinančią, jog junginiai su galima išorine atvirąja sandūra (t. y. tarpžodinės priebalsių sandaupos) skiriasi nuo formaliai tapačių priebalsių grupių, negalinčių turėti to elemento: lyginant žodžių junginius ir žodžius *ar Kliukas* : *arkliukas*; *ar Mònika* : *armònika* ir kt., gana aiškiai jaučiamas ir artikuliacijos, ir audicinio įspūdžio neatpatumas [plg. Girdenis, 1981, p. 26–27]. Šią hipotezę pirmiausia pamėginta patikrinti audiciniu eksperimentu.

Tyrimas atliktas pagal įprastinę metodiką [žr. Eidukaitienė, 1977, p. 18–23; Kosienė, Girdenis, 1979, p. 48–56] su 20 auditorių. Vieną grupę (10 žmonių, visi kalbininkai) sudarė asmenys, kilę iš įvairių Lietuvos vietų, gimę 1959–1962 m. Kitą 10 asmenų grupę sudarė pietinių vakarų aukštaičių tarmės atstovai (kalbininkai, inžinieriai), kilę nuo Kapsuko, Kazlų Rūdos, Prienuų, gimę 1935–1962 m. Eksperimentui parinktos šios žodžių ir žodžių junginių poros: *pas kătino* : *paskătino*, *kur pėlės* : *kurpėlės*, *ar Kliukas* : *arkliukas*, *kur sŷvai kursŷvai*, *pas keŷdzių* : *paskeŷdzia*, *palik tipėlį* : *palikti pėlę*, *ar bātą* : *arbātą*, *išmės tiražą* : *išmėsti ražą*, *išnŷks ta* : *išnŷksta*, *primėgs tų* : *primėgzų*, *atrās tų* : *atrāstų*, *tik sėti* : *tiksėti*, *padūks ta* : *padūksta*³, kuriose tiriamieji junginiai yra vienodose fonetinėse pozicijose. Šiems žodžiams buvo sudaryti trumpi sakiniai, pvz.: *Jis nematė, kur pelės* : *Jis nematė kurpelės*; *Ar Kliukas pavargo?* : *Arkliukas pavargo*; *Ar Monika bus?* : *Armonika bus?*; *Didelį išmes tiražą* : *Didelį išmesti ražą* ir t. t. Sakiniai atsitiktine tvarka, nustatyta pagal atsitiktinių skaičių lentelę [Girdenis, 1981, p. 213

² Tai intuityviai suvokė A. Martinė, kuris, nors ir neturėdamas objektyvių eksperimentinių įrodymų, tokiais atvejais rėmėsi „virtualiomis“ (galimomis) pauzėmis [Мартинэ, 1963, c. 411–413], kurias galima laikyti abstrakčiu išorinės atvirosios sandūros atitikmeniu.

³ Pusjuodžiu šriftu išskirti tiriamieji junginiai.

3 lent.), buvo įrašyti į magnetofono juostą. Pavyzdžiui, juostos pradžioje jie ėjo tokia tvarka: *Paskatino guldyti greičiau. Paskerdžia viską greitai. Jis nematė kur pelės. Arkliukas pavargo? Ar Monika bus? Pas katino gulyklą mačiau* ir t. t. Tekstą pastoviu iš anksto užduotu vidutiniu ritmu skaitė diktorius (pietvakarių aukštaitis, kilęs nuo Kapsuko, gimęs 1959 m.), akcentuodamas tiriamuosius žodžius. Iš diktoriaus reikalauta nedaryti aiškių tarpžodinių pauzių. Juosta vėliau dar du kartus perrašyta ir iškarpyta, paliekant tiriamuosius žodžius. Gautosios atkarpos vėl sumontuotos į juostą taip, kad kiekvienas žodis ar žodžių junginys kartotųsi tris kartus iš eilės. Tarp tų iškarpų paliktos trijų sekundžių pauzės⁴.

Pagal šią juostą buvo paruošti tekstai su lyginamosiomis sakinių poromis, surašytomis pastovia tvarka. Tekstai atrodė taip:

1. Paskatino guldyti greičiau.

Pas katino gulyklą mačiau.

2. Pas kerdžių visko gaunu.

Paskerdžia viską greitai.

3. Jis nematė kurpelės.

Jis nematė kur pelės.

4. Arkliukas pavargo?

Ar Kliukas pavargo? ir t. t.

Auditoriai turėjo iš klausos nustatyti ir pabraukti žodžius arba žodžių junginius su išorine atvirąja sandūra ar be jos – kitaip sakant, nustatyti, kuriam iš dviejų galimų sakinių priklauso girdimas signalas.

Tyrimo rezultatai įvertinti statistiškai vadinamuoju u kriterijumi pagal formulę $u = |\varphi - \varphi_0|/n$ [Girdenis, 1981, p. 34], kur n – bendras atsakymų skaičius, φ randamas specialioje lentelėje [Girdenis, 1981, p. 210 (1 lent.)] pagal teisingų atsakymų procentą, φ_0 imtas iš minėtos 1 lentelės pagal 50 % dažnumą, reiškiantį paprastą atsitiktinį spėliojimą – jokio dėsningumo nebuvimą. Gautoji u kriterijaus reikšmė lyginama su šiomis kritinėmis reikšmėmis: $u_{05} = 1,96$ (95% tikimybė), $u_{01} = 2,58$ (99% tikimybė), $u_{001} = 3,29$ (99,9% tikimybė). Jeigu $u < 1,96$, tai lyginamosios poros nesiskiria, jeigu $u > 2,58$ ar $3,29$ – tiriamosios poros skiriasi.

Gauti šie rezultatai (žr. lentelę)⁵:

⁴ Karpat žodžius, nevienodos garsinės sudėties poros buvo suvienodintos, pvz., vietoje *paskerdžia* : *pas kerdžių* buvo palikta tik *paskerdž*' ir *pas kerdž*'.

⁵ Simbolių reikšmės: n – bendras atsakymų skaičius, n_1 – teisingų atsakymų skaičius, p – procentai, P – skirtumo tikimybė, u_p – kritinės reikšmės, T – sprogtamasis priebalsis, S – pučiamasis, R – sonantas, ženklas „–“ rodo, kad tarp junginio narių yra išorinė atviroji sandūra.

Atskirų priebalsių junginių tipų tyrinėjimo rezultatai

Junginio tipas	n	n ₁	u ≥ u _p	p (%)	P (%)	Junginio tipas	n ₁	u ≥ u _p	p (%)	P (%)	
ST	80	59	4,42 > 3,29	73,7	99,9	S-T	80	70	7,58 > 3,29	87,5	99,9
RT	40	23	0,95 < 1,96	57,5	—	R-T	40	35	5,36 > 3,29	90	99,9
RR	20	14	2,33 > 1,96	70	95	R-R	20	14	2,34 > 1,96	70	95
RS	20	13	1,36 < 1,96	65	—	R-S	20	19	5 > 3,29	95	99,9
TT	20	14	2,33 > 1,95	70	95	T-T	20	20	7,02 > 3,29	100	99,9
TS	20	13	1,36 < 1,96	65	—	T-S	20	18	4,14 > 3,29	90	99,9
RTR	20	16	2,87 > 2,58	80	99	R-TR	20	19	5 > 3,29	95	99,9
TST	60	30		50	—	TS-T	60	32	0,51 < 1,96	53,3	—
Iš viso	280	182	4,07 > 3,29	65	99,9	Iš viso	280	227	9,09 > 3,29	81,07	99,9

Lentelė rodo, kad auditoriai skiria visų tipų junginius su išorine atvirąja sandūra (išskyrus TS-T) 95–99,9% tikimybe. Dažniausiai u kriterijaus reikšmė pusantro—du kartus viršija kritinę $u_{0,01}=3,29$ (plg. S-T, R-T, T-T, R-S, R-TR, T-S), o tapačių junginių be sandūros skirtumas ne visada yra reikšmingas: vidinių junginių RT, RS, TS (pvz., *kurpėlės, arbata, kursyvai, tikseti*) auditoriai gerai neidentifikavo. Tačiau bendras visų junginių be atvirosios sandūros ir bendras atitinkamų junginių su atvirąja sandūra klausymo rezultatas yra labai reikšmingas (99,9% tikimybė; kritinė 3,29 riba kartais viršijama 3 kartus). Jeigu teisingų atsakymų skaičius reikšmingai viršija 50% (t. y. paprasto spėlio) ribą, tai laikoma, kad auditoriai skiria tam tikrus garsinius reiškinius. Vadinasi, lietuvių kalbos junginiai, kurie skiriasi išorinės sandūros pobūdžiu, auditorių, apskritai kalbant, skiriami.

Tyrinėjimo duomenys įrodė vieną dalyką – auditoriai palyginti dažnokai tariasi išgirde atvirąją sandūrą ten, kur jos iš tikrųjų nėra: ribos (išorinės atvirosios sandūros) buvimas jaučiamas geriau ir tiksliau negu jos nebuvimas. Tai galima patikrinti statistiškai pagal formulę:

$$u = |\varphi_1 - \varphi_2| \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}} > u_p,$$

kur φ imtas iš minėtos 1 lentelės pagal sandūrinių junginių teisingų atsakymų procentą, φ_2 – pagal nesandūrinių junginių teisingų atsakymų procentą, n_1 – sandūrinių junginių atsakymų skaičius, n_2 – nesandūrinių junginių atsakymų skaičius. Gautoji u kriterijaus reikšmė lygi $4,34 > u_{0,001}=3,29$. Vadinasi, galime tvirtai (99,9% tikimybe) teigti, kad junginius su išorine atvirąja sandūra auditoriai atpažįsta geriau negu to elemento neturinčius junginius.

Tai galima paaiškinti šia implikacija ($s \supset r$) \supset ($\bar{r} \supset \bar{s}$): kai yra ribos signalas (s)⁴ neabejotinai yra žodžių riba (r); iš to plaukia išvada: jeigu nėra ribos, nėra ir signalo. Bet signalo nebuvimas yra neapibrėžtas, neiškus: kai jo nėra, ribos gali nebūti, bet gali ji ir būti. Vadinasi, girdėdami ribos signalą (tam tikrus akustinius požymius), auditoriai daugeliu atvejų buvo tikri, kad yra žodžių riba; kai tokių signalų nebuvo, likdavo didesnis neapibrėžtumas. Taigi išorinė atviroji sandūra, panašiai kaip ir vidinė sandūra [plg. Strimaitienė, Girdenis, 1978, p. 63–65], tam tikrais atvejais gali būti nerealizuota; ji pasižymi tam tikru fakultatyvumu. Vis dėlto, kaip matyti iš atsakymų, jos realizavimo tikimybė yra, matyt, gana didelė: kitaip auditoriai, girdėdami pavyzdžius be sandūros požymių, būtų tik atsitiktinai spėlioję. Bet taip veikiausiai yra tik tada, kai kalbama aiškioju stiliumi.

Taigi atliktasis eksperimentas įrodo du dalykus. Pirma, nėra abejonės, kad lietuvių bendrinė kalba turi išorinę atvirąją sandūrą: tarpžodinės priebalsių sankaupos daugeliu atvejų gerai skiriamos nuo vidinių junginių. Antra, daug geriau ir tiksliau jaučiamas sandūros buvimas negu jos nebuvimas. Vadinasi, galima kalbėti apie tam tikrą išorinės atvirosios sandūros fakultatyvumą.

Nėra abejonės, kad auditoriai, daugeliu atvejų gerai atskiriantys žodžių junginius nuo panašios sandaros savarankiškų žodžių, orientuodavosi pagal tam tikrus akustinius požymius. Preliminariniai tyrimai rodo, kad iš tikrųjų tiriamieji junginiai skiriasi tam tikromis fizinėmis savybėmis: junginiai su išorine atvirąja sandūra dažniausiai būna ilgesni, kartais ir intensyvesni ir t. t. Tačiau tai jau atskiras klausimas, reikalaujantis išsamesnės analizės. Bet ir dabar galima tvirtinti, kad išorinė atviroji sandūra lietuvių bendrinėje kalboje tikrai egzistuoja ir, matyt, vaidina nemažą vaidmenį. Vadinasi, lietuvių kalboje klasikinės fonologijos tradicija laikyti žodį savarankišku vienetu ir fonologinių tyrimų išeities tašku visiškai pasiteisina.

EXTERNAL OPEN JUNCTURE IN STANDARD LITHUANIAN (Auditory Analysis)

Summary

An auditory experiment was carried out at the Experimental Phonetics Laboratory of Vilnius V. Kapsukas University to ascertain whether auditors differentiate clusters with external open juncture from clusters without it. The experiment showed: (1) Standard Lithuanian, no doubt, possesses external open juncture — inter-word consonant clusters were distinguished from inner-word clusters; (2) the presence of the juncture was perceived much better and with greater accuracy than the absence of the juncture. This points to a certain optionality of external open juncture in Lithuanian.

LITERATŪRA

Bloch, 1941 — Bloch B. The Syllabic Phonemes of English. — *Language*, 1941, vol. 17, p. 225.

Bloch, Trager, 1942 — Bloch B., Trager G. L. *Outline of Linguistic Analysis*. — Baltimore, 1942.

- Chomsky, Halle, 1968 – Chomsky N., Halle M. The Sound Pattern of English. – New York – Evanston – London, 1968.
- Eidukaitienė, 1977 – Eidukaitienė E. V. Kupiškėnų monoftongų priegaidės: Audinis tyrinėjimas. – Kalbotyra, 1977, t. 28 (1), p. 18–23.
- Gårding, 1967 – Gårding E. Internal Juncture in Swedish. – Gleerup-Lund, 1967.
- Girdenis, 1967 – Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinė sistema: Kand. diser. – V., 1967.
- Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. – V., 1981.
- Gregersen, 1971 – Gregersen K. Internal Open Juncture of British English. – Language and Literature, 1971, vol. 1 (1), p. 66–72.
- Harris, 1963 – Harris S. Z. Structural Linguistics. – Chicago, 1963.
- Hockett, 1952 – Hockett Ch. F. Manual of Phonology. – Baltimore, 1952.
- Kosienė, Girdenis, 1979 – Kosienė O., Girdenis A. Fonologinis šalutinis kirtis rytų aukštaičių uteniškių tarmėje. – Kalbotyra, 1979, t. 30 (1), p. 48–56.
- Sharp, 1965 – Sharp A. E. Syllable-Division, Duremes, and Junctures in English. – In: Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences, 1965, p. 521–523.
- Sigurd, 1965 – Sigurd B. Phonotactic Structures in Swedish. – Lund, 1965.
- Strimaitienė, Girdenis, 1978 – Strimaitienė M., Girdenis A. Priebalsių junginių trukmė kaip atvirosios sandūros indikatorius bendrinėje lietuvių kalboje. – Kalbotyra, 1978, t. 29 (1), p. 61–68.
- Trager, Smith, 1951 – Trager G. L., Smith H. L. An Outline of English Structures. – Studies in Linguistics, 1951, vol. 3, p. 38.
- Мартине, 1963 – Мартине А. Основы общей лингвистики. – Новое в лингвистике. – М., 1963.
- Трубешкой, 1960 – Трубешкой М. С. Основы фонологии. – М., 1960.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Anglų kalbos katedra

Iteikta
1982 m. vasario 12 d.